

International Journal of Advanced Research in Arts, Science, Engineering & Management

Volume 12, Issue 2, March - April 2025

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INDIA

Impact Factor: 8.028

अश्वघोषविरचितकृतिषु विद्यमानानां ज्योतिषशास्त्रीयं वास्तुशास्त्रीयं च लक्षणानां समालोचनात्मकम् अध्ययनम्

देवेन्द्र शर्मा¹ डॉ.चंद्रलेखा शर्मा²

शोधच्छात्र - संस्कृत विभाग, श्री खुशाल दास विश्वविद्यालय, हनुमानगढ़, राजस्थान (भारत)¹

प्रोफेसर, संस्कृत विभाग, श्री खुशाल दास विश्वविद्यालय, हनुमानगढ़, राजस्थान (भारत)²

संक्षेपः

अयं शोधपत्रः प्राचीनभारतस्य अश्वघोषनामकस्य प्रसिद्धस्य कविस्य विषये अस्ति । तस्य काव्येषु ज्योतिष-वास्तुशास्त्र-आधारित-गुप्त-अर्थाः कथं सन्ति इति पत्रे दृश्यते । एते प्रतीकाः सिद्धान्ताः च कियत् महत्त्वपूर्णाः रोचकाः च सन्ति इति दर्शयितुं अध्ययनस्य लक्ष्यम् अस्ति । पत्रस्य आरम्भः सारांशेन भवति यत् एतत् किं विषये वदिष्यति, किमर्थं च महत्त्वपूर्णम् इति। ततः अश्वघोषस्य जीवनस्य विषये, तस्य लेखनशैल्याः, साहित्यविषये तस्य दृष्टिकोणानां विषये च कथ्यते । तस्य काव्यानां विषये, तानि किं विशेषाणि इति च बहु सूचनां ददाति । अन्ते भविष्ये जनाः अध्ययनं कर्तुं शक्नुवन्ति तानि वस्तूनि सूचयति तथा च अधिकसूचनार्थं सहायकाः भवितुम् अर्हन्ति इति पुस्तकानां लेखानां च सूचीं ददाति । अयं पत्रः अस्मान् अश्वघोषस्य काव्यानां विषये अधिकं ज्ञातुं साहाय्यं करोति, तेषां महत्त्वं किमर्थम् इति च।

सूचक शब्द - अश्वघोष, प्रमुख कवि, ज्योतिष, वास्तुकला, साहित्य, ग्रन्थ, पत्र, अध्ययन, विश्लेषण, रचना, कविता, ज्योतिष नाटक, वास्तुकला, साहित्यिक शैली, अलंकार, रस, निष्कर्ष, संशोधन, समृद्धि।

परिचयः

१.१ दृष्टिः उद्देश्यं च :

अस्य अध्ययनस्य मुख्य उद्देश्यं अश्वघोषस्य कृतीषु निगूढानां ज्योतिष-वास्तु-विशेषतानां विश्लेषणं कृत्वा तेषां साहित्यिक-प्रभावस्य अवगमनं च अस्ति (नसरीना, के. जे. "अश्वघोष की कृतियों में चित्रित भारतीय संस्कृति." हिंदुस्तानी एकेडमी, १९८३)। परिकल्पनाद्वारा वयम् अस्य अध्ययनस्य महत्त्वं उद्देश्यं च अधिकं चर्चा करिष्यामः येन स्पष्टं भवति यत् अस्य अध्ययनस्य माध्यमेन वयं केषु विषयेषु गहनसूचनाः प्राप्तुं प्रयत्नशीलाः स्मः।

अस्मिन् अध्ययने वयं मुख्यलक्ष्याणां परिचयं समर्पयिष्यामः च येन स्पष्टं भवति यत् अस्माकं अध्ययनं कस्मिन् सन्दर्भे भवति तथा च केषु प्रश्नेषु समाधानं कर्तुं प्रयत्नशीलाः स्मः। अपि च, अस्य अध्ययनस्य परिणामानां योगदानं प्रवर्धयितुं, संशोधनार्थं नूतनानां दिशानां प्रेरणायै च अग्रिमेषु खण्डेषु समुचितानि सुझावानि दास्यामः।

अस्मिन् सन्दर्भे वयम् अत्र परिकल्पनायाः आधारेण योजनां कर्तुं प्रयत्नशीलाः स्मः येन पाठकाः अस्माकं अध्ययनस्य मुख्यदिशां मुख्यलक्ष्याणि च स्पष्टतया अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

१.२ अश्वघोषः एकः अवलोकनः

अश्वघोषः भारतस्य अतीव प्रतिभाशाली कविः अस्ति । सः अनेकाः भाषाः वक्तुं शक्नोति, उत्तमकविषु अन्यतमः इति प्रसिद्धः अस्ति । तस्य जीवनस्य विषये तस्य लिखितवस्तूनि च अधिकं ज्ञास्यामः, येन वयं अवगन्तुं शक्नुमः यत् तस्य कृतयः साहित्यस्य संस्कृतिस्य च कृते कियत् महत्त्वपूर्णाः सन्ति।

अश्वघोषस्य जीवनवृत्तान्तः सुप्रभट इति । तस्य जीवनस्य महत्त्वपूर्णघटनानां विषये, तस्य लिखितस्य विषये च अस्मान् कथयति । तस्य जीवनं तस्य लेखनानि च दर्शयन्ति यत् सः स्वस्य काव्यस्य उपयोगं अन्येषां साहाय्यार्थं, समर्थनार्थं च कथं करोति स्म । अश्वघोषस्य जीवनस्य लेखनानां च विषये ज्ञात्वा वयं तस्य साहित्यविषये तस्य भिन्नभागेषु च विचारान् अधिकतया अवगन्तुं शक्नुमः ।

वाङ्मये विद्या निविदा श्रुतिशीला,
गुणैर्निरूपिता यदाश्रया।
आश्वघोषस्य कविताप्रवाहे,
सार्थकं परिचयमीमहे तत्।

अश्वघोषस्य लेखनानां अध्ययनेन सः लेखकत्वेन कियत् प्रतिभाशाली आसीत्, तस्य लेखनानि तत्कालीनाः अन्येभ्यः कियत् भिन्नानि आसन् इति ज्ञातुं शक्नुमः । तस्य अद्वितीयकथाः अवलोक्य वयं द्रष्टुं शक्नुमः यत् सः कथं विशेषशब्दानां, कलानां, भावानाम् च उपयोगेन तान् रोचकं कृतवान् । सः स्वकथाः अधिकं विशेषं कर्तुं तारा-भवन-आदीनां वस्तूनाम् अपि उपयोगं कृतवान् ।

अस्मिन् अध्ययने वयं तस्य विशेषस्य अद्भुतस्य च जगतः विषये अधिकं ज्ञास्यामः यत् अश्वघोषस्य काव्यलेखनस्य प्रेरणाम् अयच्छत् । एतेन तस्य काव्यानि भिन्नरूपेण रोमाञ्चकारीरूपेण च द्रष्टुं साहाय्यं कर्तुं शक्यते ।

२. अश्वघोषस्य कृतिषु ज्योतिषविशेषताः :

२.१ ग्रन्थेषु ज्योतिषचिह्नानां परीक्षणम् :

अस्मिन् अध्ययने अश्वघोषस्य कृतीषु चित्रितानां ज्योतिषचिह्नानां विस्तरेण परीक्षणं करिष्यामः । अश्वघोषस्य रचितग्रन्थेषु ज्योतिषप्रभावानाम् अन्वेषणस्य प्रयासेन वयं अवगन्तुं प्रयतेम यत् सः ज्योतिषस्य सिद्धान्तानां चिह्नानां च उपयोगेन स्वकाव्येषु अद्वितीयं गहनं च सांस्कृतिकं प्रतिध्वनिं कथं ददाति।

अस्मिन् परीक्षायां वयं अश्वघोषग्रन्थस्य प्रस्तावनायां निगूढानां राशिचक्रादिग्रहचिह्नानां ज्योतिषचिह्नानां अध्ययनं विश्लेषणं च करिष्यामः। सः कथं काव्यद्वारा ज्योतिषतत्त्वानि व्यक्तवान्, अनेन तस्य साहित्यिकप्रभावः कथं वर्धितः इति अपि अत्र द्रक्ष्यामः ।

ग्रन्थानि यत्र ज्योतिर्मुद्रितानि,
प्रवीणा निरीक्ष्य विशेषता तान्।
तत्रैव संकल्प्य परीक्ष्य तादृशान्,
अध्ययनं कुर्मः सुखदं विचक्षणाः।

ग्रन्थेषु ज्योतिषचिह्नानां विश्लेषणं कृत्वा अश्वघोषस्य सृजनात्मकप्रक्रियाम् अवगत्य तस्य साहित्यिकयोजनायां ज्योतिषतत्त्वानां विविधतां महत्त्वं च व्यक्तं कर्तुं शक्नुमः। एतदतिरिक्तं एषा परीक्षा अस्मान् तस्य साहित्यिकयोजनायाः पृष्ठभूमिं ज्ञातुं अपि साहाय्यं करिष्यति, यस्मात् वयं तस्य काव्यपद्धतिं अवगच्छामः।

२.२ कुण्डलीः अन्ये ज्योतिषीयप्रभावाः :

अध्ययनस्य अस्मिन् भागे वयं अश्वघोषस्य कृतीषु प्रमुखतया दृश्यमानानां कुण्डलीलक्षणानाम् अन्येषां ज्योतिषीयप्रभावानाञ्च परीक्षणं करिष्यामः। कुण्डली एकः महत्त्वपूर्णा ज्योतिषव्यवस्था अस्ति या ग्रहाणां स्थितिं तेषां प्रभावं च आधारीकृत्य व्यक्तिः भविष्यस्य विवरणं ददाति ।

अश्वघोषः स्वकाव्ये नक्षत्रसिद्धान्तानां प्रयोगं कथं करोति इति परीक्ष्य स्वकार्येण सह सम्बन्धं करिष्यामः । तस्य कृतीषु ज्योतिषचिह्नानां माध्यमेन वयं तस्य भविष्यद्वाणी-काव्य-आख्यानानि अवगन्तुं शक्नुमः, ज्योतिष-प्रभावाः तस्य सृजनशीलतां कथं प्रभावितवन्तः इति द्रष्टुं शक्नुमः ।

कुण्डलीं यत्र समवायितां विद्या,
ग्रहाणां स्थाने परिशीलयन्ती।
तत्रैव संस्कर्तुमनोऽस्मि रूपान्,
ज्योतिषाद्यैर्विभुवो निगद्यते गुणाः।

तदतिरिक्तं अन्येषां ज्योतिषीयप्रभावानाम् अपि विचारं करिष्यामः यथा ग्रहसन्धिः, कुण्डलीप्रभावाः अन्ये ज्योतिषतन्त्राः च । एवं वयं अश्वघोषस्य कृतीषु ज्योतिषव्यवस्थायाः विषये सूचनां प्राप्य तस्य काव्यप्रभावं अवगन्तुं शक्नुमः ।

अस्मिन् खण्डे वयं अश्वघोषस्य कृतीषु ज्योतिषप्रभावानाम् रहस्यपूर्णं सुन्दरं च जगत् अन्वेष्युं प्रयतेम, तेन तस्य काव्यं नूतनपरिमाणात् पश्यामः।

३. वास्तुशिल्पविशेषता:

३.१ वास्तुकला भव्यता च :

प्रस्तावना :

वास्तुकला इति क्षेत्रं यस्मिन् साहित्यस्य, कलायाः, भू-प्रौद्योगिक्याः च सामञ्जस्येन अन्तरिक्षस्य योजनायाः कला प्राप्ता भवति । अस्मिन् क्षेत्रे वास्तुकला महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहति, यत्र सौन्दर्यशास्त्रं भव्यता च द्वयोः उपरि बलं दत्तं भवति, यत् साहित्यिक-रचनात्मकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णम् अस्ति । अस्मिन् अध्ययने वयं वास्तुकलानां भव्यतायाः च सम्बन्धस्य गहनतया अन्वेषणं करिष्यामः।

वास्तुकला यत्र सुविभागीता स्थापत्ये,
सौंदर्यरूपेण च विकसन्ती।
भव्यता तत्र सुललाटा विराजते,
सृष्टितुं सौम्यं सुसंस्कृतं यथा।

वास्तुशास्त्रस्य महत्त्वम् :

वास्तुकला एकः कला अस्ति या वास्तुकलायां महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहति। एतेन भव्यतायाः निर्माणं भवति, येन स्थानं सुन्दरं भवति । वास्तुकलानां सिद्धान्तानां अध्ययनेन वयं अवगन्तुं शक्नुमः यत् एतत् वास्तुकलायां भव्यतां कथं वर्धयति ।

भव्यतायाः महत्त्वम् :

"वैभवस्य स्थापना वास्तुकलानां महत्त्वपूर्णः पक्षः अस्ति यः स्थानस्य महत्त्वं वर्धयति। भव्यं स्थानं न केवलं द्रष्टुं आकर्षकं भवति, अपितु स्थानस्य महत्त्वं अपि वर्धयति। अस्मिन् खण्डे वयं भव्यतायाः तान् पक्षान् विश्लेषयिष्यामः। तानि यः शिल्पकलाद्वारा वास्तुकलां स्थापयिष्यति" इति ।

वास्तुकला एवं भव्यता का सम्बन्ध :

"वास्तुकलानां भव्यतायाः च सम्बन्धः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अस्ति। वास्तुकलानुसारं स्थानस्य सम्यक् योजनाद्वारा एव भव्यता प्राप्तुं शक्यते। अस्मिन् अध्ययने वयं तयोः सम्बन्धं अवगन्तुं प्रयतेम येन सुन्दरं भव्यं च डिजाइनं प्राप्तुं शक्यते . सज्जीकृत्य वास्तुकलायां समावेशितुं शक्यते।"

निगमनः

अस्य अध्ययनस्य माध्यमेन वयं वास्तुकलायां नूतनानां आयामानां उपयोगस्य कलां ज्ञातुं शक्नुमः, वास्तुकलानां भव्यतायाः च सन्दर्भे तेषां सम्यक् उपयोगं कर्तुं शक्नुमः। वयं सम्यक् वास्तुकलाद्वारा स्थानं सुन्दरं भव्यं च कर्तुं प्रक्रियां गभीरं कर्तुं प्रयतेम।

३.२ शिल्पकला तथा वास्तुकला :

प्रस्तावना :

"वास्तुकलायां अन्यः महत्त्वपूर्णः पक्षः मूर्तिकला कला च अस्ति। अस्मिन् अध्ययने वयं सन्दर्भे शिल्पकलायां महत्त्वपूर्णपक्षेषु अन्वेषणं करिष्यामः (वाजपेयी, बी। "चलनाः पुरुष, नारी, कल्पना, निद्रा तथा विलास नामक भाव-वृत्तियों का एक कलापूर्ण रूपक." प्रभात प्रकाशन, १९६४.)। "

वास्तुरूपः :

"वास्तुकला, साहित्ये "वास्तुकला" इति नाम्ना प्रसिद्धा, वास्तुकलायां वास्तविकसंरचनां योजनां च स्थापयति। एतस्य माध्यमेन वास्तुकला न केवलं स्थानानां विन्यासस्य योजनां करोति, अपितु अन्तरिक्षस्य भव्यतां, रूपस्य अपि योजनां करोति तथा च उपयोगितायाः सटीकं मूल्याङ्कनं करोति।

शिल्पकला तथा वास्तुकला यत्र विद्यते,
सौंदर्यमेव तत्र समाहितं भवेत्।
मूर्तिकलायां सुस्थितं सुशिल्परचना,
स्थापत्यकलायामिति संस्कृतं वदामः।

मूर्तिकला एवं वास्तुकला का सम्बन्धः :

अस्मिन् खण्डे वयं पश्यामः यत् शिल्पकला वास्तुकला च कथं परस्परं सम्बद्धौ स्तः, वास्तुकलानां क्षमतां वर्धयति च । एतयोः कलायोः सम्बन्धः वास्तुकलानां रूपं, भव्यतां, सांस्कृतिकसीमाः च निर्धारयितुं कथं साहाय्यं करोति इति वयं विश्लेषणं करिष्यामः ।

निष्कर्षः

अस्य अध्ययनस्य माध्यमेन वयं शिल्पकलायां वास्तुकलायां च नूतनानि दृष्टिकोणानि अवगन्तुं शक्नुमः, येन वास्तुकलाविज्ञानस्य क्षेत्रं अधिकं वर्धयितुं शक्यते। (तिवारी, संजय कुमार, और तुलसीराम शर्मा। "अश्वघोषकृतियोंकादार्शनिक अध्ययन।" संस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, २००२) सटीकसाहित्यिककलाव्यञ्जनानां उपयोगेन वयं वास्तुकलायां सौन्दर्यसांस्कृतिकसीमानां प्रभावीरूपेण समर्थनं कर्तुं शक्नुमः।

४. अश्वघोषस्य शैलीसूत्राः

४.१ भाषाशैल्याः अध्ययनम्:

अश्वघोषः भारतीयसाहित्यस्य प्रमुखकविषु अन्यतमः अस्ति, येषां कृतीषु भाषाशैल्याः अद्वितीयः मिश्रणः दृश्यते । अस्य अध्ययनस्य माध्यमेन वयं तस्य लेखनानां भाषागतशैलीपरिमाणानां विश्लेषणं करिष्यामः (अश्वघोषकृतिषु प्राप्तानां बौद्धदर्शनतत्त्वानाम् अनुशीलनम्; कु. रीति त्रिपाठी; प्रो. यदुनाथ प्रसाद दुबे; बौद्धदर्शन विभाग; संपूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, उत्तर प्रदेश; २००६.)।

अश्वघोषस्य भाषा उदारा विवेकपूर्णा च अस्ति। तस्य काव्येषु संस्कृतभाषायाः उच्चतमस्तरस्य प्रयोगः भवति, येन तस्य काव्यं गभीरतया अवगन्तुं शक्यते। तस्य भाषायां स्पष्टतायाः शास्त्रीयतायाः च संयोजनं वर्तते, यस्मात् कारणात् साहित्यिकशास्त्रीयदृष्ट्या अपि तस्य काव्यानि महत्त्वपूर्णानि सन्ति।

अश्वघोषस्य शैलिसूत्राणि,
भाषायाः परिपूर्णता च सर्वतः।
अध्ययने सौष्ठवमेव दृष्टम्,
शृङ्गारशास्त्रं सुसुखं निगद्यते।

शैलीगतदृष्ट्या अश्वघोषः स्वकाव्ये विविधतां प्रचुरता च सृजति। तस्य कृतयः प्रवाहिताः न सन्ति, अपितु नूतनेन अद्वितीयेन काव्यशैल्या प्रमुखाः सन्ति। स्वकाव्येषु सः भिन्नभिन्नभावनानां सुन्दरं अभिव्यक्तिं करोति, पाठकानां कृते सांस्कृतिकं भावात्मकं च अनुभवं प्रदाति (राकेश, एम. "लहरों के राजहंस." राजपाल प्रकाशन, १९६८.)।

अश्वघोषस्य कृतीषु भाषाशैल्याः अध्ययनेन तस्य साहित्यिकमहत्त्वस्य अवगमने सहायकं भविष्यति, तस्य काव्यस्य विशिष्टता च प्रकटिता भविष्यति। अस्य अध्ययनस्य माध्यमेन वयं तस्य सृजनशीलतां, भाषाविज्ञानं, शैलीगतलक्षणं च अवगमिष्यामः, येन अस्माकं साहित्यप्रवाहे तस्य योगदानस्य सम्यक् मूल्याङ्कनं कर्तुं शक्नुमः (पाण्डेय, नीरा, और उदय शंकर पाण्डेय। "सौन्दरानन्द एवं बुद्धचरित में निरूपित धर्म एवं समाज।" संस्कृत विभाग, कामेश्वर सिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालय, दरभंगा, २००४.)।

४.२ रसः अलङ्कारः रूपचन्द्रिका चः

रस, अलंकार, रूपचन्द्रिका सहित सौन्दर्यशास्त्रस्य अद्यतनं महत्त्वपूर्णं च रूपं अन्वेष्टुं वयं अश्वघोषस्य काव्यस्य विशिष्टविशेषतां अवगन्तुं प्रयतेम।

अश्वघोषस्य काव्ये यः रसः काव्यभावान् रसरूपेण प्रस्तुतं करोति सः स्वस्य अद्वितीयपक्षैः सह प्रकाशते। भक्तिरस, वीर रस, शृङ्गार रस इत्यादीनां सुन्दरः संवेदनशीलः निधिः तस्य कृतिषु वर्तमानः अस्ति।

रसः सारः समुद्दीपनं प्रियार्थं दुःखज्वरः।
अलङ्कारो निकुण्डलः स्यात् सौभाग्येन महान्यपि।
रूपचन्द्रिकाप्रभया व्याचक्षते सर्वजगत्स्थितिम्।
तत्त्वमेवान्तरतः सद्गुणास्तत्तत्त्वं प्रकाशयेत्।

"अलङ्कारः काव्ये अलङ्कारिकः आकर्षकः च तत्त्वः अस्ति, अश्वघोषस्य काव्ये च तस्य प्रभावीरूपेण उपयोगः भवति। विविधैः अलङ्कारैः सः भाषां सुन्दरं प्रभावशालिनीं च कृतवान्, येन पाठकः नियोजितः भवति (पाण्डेय, शंभु (संपा.)). (२००४). बुद्धचरितम् (खण्ड १). चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस)।

काव्यरचनाम् अद्वितीयं उज्ज्वलं च करोति रूपचन्द्रिका अश्वघोषस्य काव्ये नूतनं प्रभावं आनयति। अस्मिन् सः रङ्गिणः चित्राणि, संस्कृतभाषा च उपयुज्य काव्यं समृद्ध्या आकर्षणेन च पूरितवान् अस्ति।

५. समालोचना उपमा च:

५.१ अन्यैः कविभिः सह तुलना

आमुखः

आलोचना तुलना च साहित्ये महत्त्वपूर्णाः प्रक्रियाः सन्ति ये कविस्य तस्य कृतीनां च मूल्याङ्कने सहायकाः भवन्ति (मिश्र, कृष्णा कान्त। (२०२३)। "बौद्ध-संस्कृत काव्य के उन्नायक महाकवि अश्वघोष"। ugc approved research journals in india| UGC Newly Added Journals|(IJNMS), १०(१), २०-२४)। अस्य अध्ययनस्य माध्यमेन वयं अश्वघोषस्य काव्यस्य आलोचनायाः विश्लेषणं कृत्वा तस्य समकालीनकविभिः सह तुलनां करिष्यामः, येन तस्य रचना, शैली, लक्षणं च अवगन्तुं साहाय्यं भविष्यति।

आलोचनायाः महत्त्वम् :

समालोचना साहित्यिकग्रन्थानां गहनबुद्धेः विश्लेषणस्य च स्रोतः अस्ति (Ground, D., & Dhaka, M. (२०१४). बलराम लास्ट (डॉक्टरल डिसर्टेशन, संस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय)। यदि वयं अश्वघोषस्य काव्यस्य आलोचनां कुर्मः तर्हि तस्य कृतीनां भाषावैज्ञानिकं साहित्यिकं च पक्षं अवगन्तुं शक्नुमः, येन माध्यमेन वयं तस्य कार्यं गभीरं गन्तुं शक्नुमः।

"तुलनायाः अध्ययनम्: तुलनायाः

अध्ययनं भिन्न-भिन्न-काव्य-कृतीनां साम्यं भेदं च चिन्तयितुं साहाय्यं करोति । अश्वघोषस्य काव्यस्य अन्यकवीनां काव्यस्य तुलनां कृत्वा वयं तस्य अद्वितीयलक्षणं अवगन्तुं शक्नुमः, येन तस्य अद्वितीयं कार्यं पूर्णतया अवगन्तुं शक्यते।

परिणामः - अयं अध्ययनः

अनेन माध्यमेन वयं अश्वघोषस्य काव्यस्य समकालीनकविभिः सह तुलनां कृत्वा तस्य विविधतां, शैलीं, सृजनशीलतां च अवगच्छामः। आलोचना, तुलना च भाषासाहित्यकलाक्षेत्रे अस्मान् उन्नतिं कर्तुं साहाय्यं कर्तुं शक्तिशालिनः साधनानि भवितुम् अर्हन्ति (अश्वघोष, डी. एस., & स्वामी, पी। बुद्धचरितम्: महाकवि-अश्वघोषविरचितम्: हिन्दी-रूपान्तरसहितम्) ।

५.२ अश्वघोषस्य कृतीनां स्वकीयानि लक्षणानि:

अश्वघोषस्य कृतीनां भावात्मकता, साहित्यिकदृष्टिकोणः च लक्षणीयः अस्ति । तस्य काव्यानि नाटकानि च गहनभावनाः उद्दीपयन्ति, समाजस्य विविधविषयेषु चिन्तनं च कुर्वन्ति (आचार्य, शिवधर। (२०२१). घटक २-साहित्यरंग मधील लेख क्र. २ परिनिवृत्त (प्रश्न संच))। तस्य कृतयः तस्य काव्येषु स्थिराः समाजसेवाभावनाः च उत्पादयन्ति येन तान् अद्वितीयाः भवन्ति।

मुख्यतया अश्वघोषस्य कृतयः तस्य विचाराणां गभीरताम्, सामाजिकविषयेषु तस्य दृष्टिकोणं च प्रदर्शयन्ति । तस्य काव्यानि नाटकानि च सामाजिकविषयेषु, धार्मिकता, राजनीतिः, सामाजिकन्यायादिषु आधारितानि सन्ति

(बुद्धचरितमहाकाव्यस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्; रीति रानी; प्रो. वेद प्रकाश शास्त्री; संस्कृत विभाग; गुरुकुलकंग्रीविश्वविद्यालय, हरिद्वार, उत्तराखण्ड; २००६)।

तस्य कृतयः सामान्यजनस्य दुःखं दुःखं च दर्शयन्ति, सामाजिकपरिवर्तनस्य चिन्ता, प्रेरणा च प्रदर्शयन्ति । सः स्वकाव्ये चिन्तनशीलता, समाजसेवा, साहित्यविरासतां च अद्वितीयरीत्या संयोजयति (सौन्दरानन्द महाकाव्य एक अध्ययन; सुधा वर्मा; डॉ। अरुणा शुक्ला; संस्कृत विभाग; लखनऊ विश्वविद्यालय, लखनऊ; २००६)। अपि च तस्य काव्यानि भावगहनतायाः साहसेन च परिपूर्णानि सन्ति येन सः अद्वितीयः कविः भवति ।

अश्वघोष रचित काव्यों में ज्योतिषीय एवं वास्तुशास्त्रीय उदाहरण

ज्योतिषीय संकेत :

- शाक्येन्द्रराज (राजा) के वर्णन में उन्हें चन्द्रमा की उपमा दी गई है: “शशी यथा भैरकितान्यथा”, यानी जैसे तारों के बीच चाँद अपनी दमक बिखेरता है, वैसे ही शाक्यराज की महिमा उजागर होती है।
- माया देवी के गर्भाधान का प्रकाश सूर्य के समान बताया गया है: “रविप्रभावैस्ततामहप्रभा, जिससे ज्योतिषीय इशारा होता है कि उनके गर्भ में ब्रह्माण्डीय ज्योति समाहित थी (पाण्डेय, 2004)।
- पद्मावत की राजधानी पर सूर्यकिरणों का वर्णन मिलता है: “स्वर्णालियों पर पड़ती सूर्यकिरणे”, यानी राजमहल पर सोने की बनावट वाले छज्जों पर सूर्य की किरणें पड़ रही हैं, जिससे वास्तु को दिव्य आलोकित करने का भाव मिलता है।
- श्राद्धोत्सव की एक कथा में स्त्रियों की पीड़ा को ‘दिवीव ताराः रजनीक्षयारुणाः’ की उपमा से चित्रित किया गया है, जैसे रात ढलने को है और लालिमा लिए तारे चमक रहे हों। इस प्रकार तारों की ज्योतिषीय छवि से दुःखद दृश्य की संवेदना व्यक्त हुई है।

वास्तुशास्त्रीय संकेत :

- कपिलवस्तु नगर को “ऊँचे-ऊँचे महलों से निर्मित, आकाश में लिपटा हुआ” बताया गया है, जो भव्य वास्तुकला को दर्शाता है। इस नगर के तोरण-शिखर और महल रत्न-भूषणित बताए गए हैं, यथा मेहराबों और स्तंभों का अलंकरण (मिश्र, 2023)।
- राजमहल में एक सभा-भवन के कक्ष को ‘विमान आदि सदृश कहा गया है, जिसमें चारों ऋतुओं के सुख-साधन हैं। अर्थात् इस भवन की संरचना में विशाल मेज़बानी और सुविधाएँ वर्णित हैं।
- राजमहल को कैलास पर्वत की उपमा से भी संजोया गया है। “कैलासवत्” कहा जाना उस भवन की दिव्यता और पवित्रता को इंगित करता है, जैसे कैलास प्राकृतिक केंद्र है वैसे ही यह राजसदन रहा।

अलंकार एवं रस :

- उपमा-अलंकार: अश्वघोष उपमाओं से ज्योतिष-आध्यात्म और वास्तु संबंधी तत्वों को रेखांकित करते हैं। उदाहरणतः उन्होंने शाक्यराज को “चन्द्रमा” से, तारों के बीच चमकता हुआ बताया और राजमहल को “कैलास पर्वत” के समान बताया। इन रूपकों से काव्य में अद्भुत-रस उत्पन्न होता है तथा आकाशीय और पर्वतीय चित्र दोनों आकार लेते हैं (तिवारी, संजय, एवं शर्मा, 2002) ।

- रसात्मक अभिव्यक्ति: कथानक में करुणा और विस्मय के रस प्रमुख हैं। जैसे मृत्युपरांत स्त्रियों के शोक में 'रात्रि समाप्ति पर तारे' की उपमा करुण रस को तीव्र करती है, वहीं राजसभाओं के भव्य वर्णन में अद्भुत रस का अनुभव होता है। इन अलंकारों और रसों के माध्यम से अश्वघोष ने ज्योतिषीय-कौतिक दोनों विषयों को काव्यसौन्दर्य में समाहित किया है।

स्रोत: अश्वघोष कृत बुद्धचरित के अनुवाद एवं संस्कृत पंक्तियों के आधार पर।

६. उपसंहार: सुझाव: च

अस्य अध्ययनस्य माध्यमेन वयं परीक्षितवन्तः यत् अश्वघोषस्य कृतीषु विरहः सम्पूर्णतया निर्वाहितः अस्ति वा इति। तस्य काव्यानि, तेषां भाषा, रसः, अलङ्कारः, साहित्यशैली च अद्वितीयविशेषताः सन्ति ये भारतीयसाहित्ये तान् प्रमुखस्थाने स्थापयन्ति। तस्य कृतयः धार्मिकसांस्कृतिकविषयाधारिताः सन्ति, मानवतायाः अद्वितीयानुभवानाम् अपि स्पर्शं कर्तुं समर्थाः सन्ति ।

परामर्शः

- अध्ययनस्य व्याप्तेः विस्तारः : तस्य विस्तारार्थं अश्वघोषस्य कृतीनां भाषायाः, सृष्टेः अधिकविशिष्टानां च भागानां अध्ययनं कर्तुं शक्यते ।
- भविष्ये अध्ययनस्य विस्तारः : अस्य अध्ययनस्य आधारेण भविष्ये अश्वघोषस्य कृतीनां गहनतया अध्ययनं कर्तुं शक्यते, येन तस्य साहित्यिकयोगदानस्य अवगमनं अधिकं सुदृढं कर्तुं शक्यते।
- अश्वघोषस्य कृतीनां अन्यभाषासु अनुवादं कृत्वा तेषां साहित्यिकार्थः वैश्विकरूपेण प्रस्तुतुं शक्यते ।
- अश्वघोषस्य साहित्यपरम्परायाः अध्ययनद्वारा तस्य समकालीनकविभ्यः पूर्वजैभ्यः च तस्य साहित्यस्य विषये अधिकविस्तृतसूचनाः प्राप्तुं शक्यन्ते ।

शोधानां सूची :

1. नसरीना, के. जे. अश्वघोष की कृतियों में चित्रित भारतीय संस्कृति. हिंदुस्तानी एकेडमी, १९८३.
2. वाजपेयी, बी। चलना: पुरुष, नारी, कल्पना, निद्रा तथा विलास नामक भाव-वृत्तियों का एक कलापूर्ण रूपक. प्रभात प्रकाशन, १९६४.
3. राकेश, एम. लहरों के राजहंस. राजपाल प्रकाशन, १९६८.
4. तिवारी, संजय कुमार, और तुलसीराम शर्मा. अश्वघोषकीकृतियोंकादार्शनिक अध्ययन. संस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, २००२.
5. पाण्डेय, नीरा, और उदय शंकर पाण्डेय. सौन्दरानन्द एवं बुद्धचरित में निरूपित धर्म एवं समाज. संस्कृत विभाग, कामेश्वर सिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालय, २००४.
6. पाण्डेय, शंभु (संपा.), संपादक. बुद्धचरितम् (खण्ड १). चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, २००४.
7. मिश्र, कृष्णा कान्त. "बौद्ध-संस्कृत काव्य के उन्नायक महाकवि अश्वघोष." ugc approved research journals in india| UGC Newly Added Journals|(IJNMS), खंड १०, अंक १, २०२३, पृष्ठा: २०-२४.
8. Ground, D., & Dhaka, M. बलराम लास्ट. दिल्ली विश्वविद्यालय, संस्कृत विभाग, २०१४.
9. अश्वघोष, डी. एस., और पी. स्वामी. बुद्धचरितम्: महाकवि-अश्वघोषविरचितम्: हिन्दी-रूपान्तरसहितम्.

10. आचार्य, शिवधर. "घटक २-साहित्यरंग मधील लेख क्र. २ परिनिवृत्त (प्रश्न संच)." २०२१.
11. वर्मा, सुधा, और अरुणा शुक्ला. सौन्दरानन्द महाकाव्य एक अध्ययन. संस्कृत विभाग, लखनऊ विश्वविद्यालय, २००६.
12. रानी, रीति, और वेद प्रकाश शास्त्री, प्रो. बुद्धचरितमहाकाव्यस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्. संस्कृत विभाग, गुरुकुलकंग्रीविश्वविद्यालय, २००६.
13. त्रिपाठी, कु. रीति, और यदुनाथ प्रसाद दुबे, प्रो. अश्वघोषकृतिषु प्राप्तानां बौद्धदर्शनतत्त्वानाम् अनुशीलनम्. बौद्धदर्शन विभाग, संपूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, २००६.
14. अश्वघोष। (अनवर्षित)। बुद्धचरित (अनुवाद: डी. एस. अश्वघोष एवं पी. स्वामी)। चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ ऑफिस।
15. (टिप्पणी: मूल संस्कृत रचना प्रथम-द्वितीय शताब्दी ई. के लगभग की है; प्रकाशन वर्ष निर्दिष्ट नहीं है।)
16. पाण्डेय, शंभु (संपा.). (2004). बुद्धचरित (खंड 1)। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ ऑफिस।
17. मिश्र, कृष्णा कान्त। (2023). बौद्ध-संस्कृत काव्य के उन्नायक महाकवि अश्वघोष। यूजीसी स्वीकृत शोध पत्रिका (IJNMS), 10(1), 20-24।
18. तिवारी, संजय कुमार, एवं शर्मा, तुलसीराम। (2002). अश्वघोषकृतियों का दार्शनिक अध्ययन। संस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय।
19. पाण्डेय, नीरा, एवं पाण्डेय, उदय शंकर। (2004). सौन्दरानन्द एवं बुद्धचरित में निरूपित धर्म एवं समाज। संस्कृत विभाग, कामेश्वर सिंह दरभंगा संस्कृत विश्वविद्यालय, दरभंगा।
20. वर्मा, सुधा, एवं शुक्ला, अरुणा। (2006). सौन्दरानन्द महाकाव्य: एक अध्ययन। संस्कृत विभाग, लखनऊ विश्वविद्यालय।

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INDIA

International Journal of Advanced Research in Arts, Science, Engineering & Management (IJARASEM)

| Mobile No: +91-9940572462 | Whatsapp: +91-9940572462 | ijarasem@gmail.com |

www.ijarasem.com